

TÁRKÁNYI István-Attila:¹

Csiky Lajos hosszabb terjedelmű műveinek korabeli fogadtatása

*Abstract. The Contemporary Reception of
Lajos Csiky's Voluminous Works.*

Lajos Csiky (1852–1925) was a late 19th and early 20th-century professor of practical theology at the Theological Academy of Debrecen. His works have not yet been researched accordingly. In the first part of this short paper, we would like to present the socio-theological context in which the renowned theologian spent his creative years, focusing especially on the debate of the day between liberal and orthodox theology. In the second part, we would like to reflect on the way his major theological works were received by his contemporaries during a span of more than four decades of academic activity.

Keywords: Lajos Csiky, 19th-century theological debates in Hungary, practical theology, Ferenc Balogh, Imre Révész, Mór Ballagi

1. Bevezetés

Dolgozatom Csiky Lajos (1852–1925) debreceni gyakorlati teológiai tanár fontosabb műveinek a korabeli fogadtatását szeretné ismertetni az Olvasóval. Dolgozatom névadójának életműve kevésbé ismert, annak ellenére, hogy Nagy Sándor szerint „utána

¹ Doktorandusz, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Email: tarkanyi.istvan@gmail.com

egész kis könyvtárt kitevő gyakorlati teológiai munkák maradtak reánk”.² Dolgozatom így a teológiatörténet egyes részeit, a dogmatika és gyakorlati teológia vizsgált témáit érinti. Azonban munkám nem foglalkozik a teológiai gondolkodásból fakadó olyan kegyesség-történetben megjelenő dogmatikai, etikai és egyháztársadalmi kérdésekkel, mint a feltámadás, az inkarnáció, a vasárnap megszentelése, italozás, helytelen szórakozás vagy a börtönmisszió, a belmisszió és más kérdések, amelyekről Csiky rengeteget írt.

Célom az, hogy e dolgozat által Csiky Lajos munkássága közelebb kerüljön majd az érdeklődő személyekhez, akár az a kor s teológiai gondolkodás, amelyben Csiky Lajos töltötte mindennapjait s végezte alkotói munkáját. Csiky munkásságáról nagyon kevés tanulmány született. A téma bevezetésében Koncz Sándor rövid utalásaira és Kovács Ábrahám áttekintéseire támaszkodom. Csiky munkássága rendkívüli volt, mint az új ortodoxia második generációjának meghatározó alakja, azonban az utókor mégis kevésbé emlékszik rá, mint budapesti kortársaira. Ezt az is bizonyítja, hogy munkásságáról még nem készült átfogó teológiai munka, csak egy-két résztanulmány.

A XIX. század második felében a liberális és az új ortodoxia összetűzésbe került Magyarországon. A liberalizmussal szemben lépett fel erőteljesen Debrecenben id. Révész Imre és Balogh Ferenc,³ Csiky Lajos elődei, s ezt a teológiai harcot vitte tovább dolgozatom névadója is. Csiky skóciai és svájci peregrinusként szert tett egy olyan egyedi teológiai látásmódra, amelyet hazajöve kamatoztatni tudott. Írásaiból viszont tisztán kiderül, hogy nem kritikátlanul vette át a külföldi teológusok gondolatait, hanem alkalmazta őket a hazai viszonyokra nézve. Mindezt csak óvatosan tudom leírni, hiszen a doktori kutatásomban ezeket szeretném alaposan feltárni. Teológus diákként válogatott írásait olvasva, örvendezve ismertem fel, hogyan ötvözi az értelemre támaszkodó Biblia-értelmezést a kegyességi életet mélyen megélő hitvallásos élettel, mert véleményem szerint helyes, biblikus antropológiára alapoz. Ez az antropológia pedig felismeri az ember eredendő bűnösségét, és Krisztus váltságshalála nem legenda, hanem a hitnek szép megvallása számára.

Dolgozatom felépítése a következő: Az első felében másodlagos szakirodalmak alapján ismertetem azt a teológiatörténeti kort, amelybe Csiky Lajos beleszületett. Ezt követően pedig életével, külföldi tanulmányi útjaival foglalkozom, azért, hogy egyfajta

² NAGY Sándor (1940): *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az Egyetem kiválásáig*. Debrecen, 253.

³ KONCZ Sándor (1942): *Hit és vallás: A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, Csuka Nyomda. 192.

teológiatörténeti kontextusba elhelyezhető legyen a Debreceni Teológiai Akadémia híres tanára. A munka második felét pedig azoknak a témáknak szánom, amelyeket Csiky oktatott a debreceni teológián, és amelyekkel ő maga a legtöbbet foglalkozott. Euchetikát, homiletikát, pasztorációs teológiát s liturgikát tanított. Ezekről a teológiai munkákról alig készült részletes elemzés. Ebben a munkában szeretném ismertetni, hogy ezek a művek milyen korabeli fogadtatásban részesültek.

2. A debreceni új ortodoxia Csiky előtt

Európában a XIX. század teológiatörténete az ortodox–liberális vitáról szól, és Magyarország sem volt kivétel ez alól,⁴ pl. Kolozsváron is érdekes „válságkezelési startégiák” bontakoztak ki a liberális teológia nyomán.⁵ Tekintettel dolgozatom témájára, pusztán ismertetni szeretném röviden azokat a teológusokat, szellemi nagyokat, akik a fiatal Csiky Lajosra hatottak. Úgy vélem, hitbéli küzdelmeik nélkül érthetetlen lenne Csiky megannyi teológiai gyöngyszeme, értékes hitvalló meglátása.⁶ A fent említett század '60-as éveiben megszületik az ún. „debreceni új ortodoxia”, amelynek első vezérégyénisége id. Révész Imre, a város egyik lelkipásztora, illetve mellette áll Balogh Ferenc, az egyháztörténeti tanszék professzora, aki viszont több dogmatikai írást publikált, mint Tóth Sámuel, az illetékes tanszék vezetője, ahogy erre Koncz Sándor is rámutatott.⁷ A harmadik kimagasló alak Menyhárt János, a hermeneutika professzora, aki a „debreceni ortodox hitvallás szövegezője”.⁸ A liberalizmus legjelentősebb képviselője

⁴ NIGG, Walter (1937): *Geschichte der religiösen Liberalismus. Entstehung, Blütezeit, Ausklang.* Zürich, Niehans. LUKÁCS Olga (2014): A teológiai liberalizmus és hatása az erdélyi 19. századi református gondolkodásra, in: *Studia Universitatis Babeş Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, Cluj-Napoca, 2014.1/2. 41–73.

⁵ PÜSÖK Sarolta (2020): To Serve with Words, Letters and Deeds - The First Stage of the Református Család (Reformed Family) Magazine's Publication (1929-1944)– In. *Studia Univ. Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, Nr.2. DOI: 10.24193/subbtref.65.2.06, 109.

⁶ Ennek a fejezetnek fő forrásanyaga: KOVÁCS Ábrahám (2011): *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* Budapest, L'Harmattan.

⁷ KONCZ (1942), 112.

⁸ KOVÁCS (2011), 16.

Ballagi Mór volt. Eleinte id. Révész Imre és Ballagi Mór együtt harcoltak a liberalizmus oldalán,⁹ viszont míg az előbbi csak mérsékelt liberálisnak nevezhető, addig Ballagi sokkal hajlamosabb volt a politikai radikalizmusra, és ez a tényező kihatott teológiai gondolkodására is.¹⁰

A magyarországi teológiai gondolkodásra is hatottak a XVIII–XIX. századi nyugat-európai teológiai irányzatok. Két hazai teológusunk ezekben kereste a választ a megújulásra, mert „mindketten mélyen meg voltak győződve, hogy a Biblia és a hitvallások betűjéhez tapadó ortodoxia úgy a teológiai tudományt, mint általában az egyház lelki életét holtpontra juttatta”.¹¹ Viszont a két különböző lelkületű gondolkodó eltérő megoldásra lelt. Ballagi vonzónak találta a bauri erősen liberális és a Strauss-féle radikális teológiai gondolkodást, míg Révész de Wette¹² és Schweizer írásait olvasta.¹³ A legnagyobb hatással id. Révész Imrére Hagenbach irodalmi munkái voltak,¹⁴ és miközben a megnevezett német teológus nagy kaliberű enciklopédiáját¹⁵ fordította, a közvetítő teológia híve lett.

Ballagi szerint a liberalizmus és a protestantizmus jövője együtt jár.¹⁶ A magyarországi liberális teológia elképzelései szerint az egyházi és az ideológiai liberalizmus között nincs semmi különbség. Az irányzat követői a Magyar Protestáns Egylet (1871) keretein belül fejtették ki nézeteiket. Noha Révész Imre is hajlott a liberalizmus felé, nem volt számára meggyőző ez a teológiai irányzat.¹⁷

⁹ Pl. a protestáns iskolaügy érdekében lásd: SZATMÁRI Judit: *A magyarországi protestáns egyházak az önkényuralom éveiben*. <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/szatmari.htm> (utolsó megtekintés dátuma 2021.03.16).

¹⁰ KOVÁCS Ábrahám (2011), *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Budapest, L'Harmattan. 115.

¹¹ RÉVÉSZ Imre, ifj. (1926): *Révész Imre élete*. Debrecen. 151.

¹² BARTH, Karl (1972): *Protestant Theology in the Nineteenth Century. Its Background and History*. London, SCM Press. 482.

¹³ I. m., 569–576.

¹⁴ RÉVÉSZ, ifj. (1926), 151.

¹⁵ *A teológiai tudományok encyclopaediája és methodologiája* (Hagenbach 4. kiadású magnum opusának fordítása, Pest, 1857).

¹⁶ Vö.: RÉVÉSZ, ifj. (1926), 150.s

¹⁷ Vö.: i. m., 150.

Az 1860-as évek során bekövetkezik számos jelentős esemény Révész Imre életében, amelyeknek köszönhetően eltávolodik a liberalizmustól az ortodoxia felé. Robertson prédikációinak a lefordítása (1864–67)¹⁸ és Kálvin életrajzának a megírása (1864) eltávolították a túlzott rációtól és a liberális teológiától.

„Jószertint egész korával együtt osztozkodott abban a protestáns teológiai illúzióban, hogy a teológiai fogalmi tudás gyarapodása, tisztulása és mélyülése már önmagában és csaknem automatikusan maga után vonja a hitéletet, legalábbis a protestáns keresztyén hitélet erőbeli és értékgyarapodását, mélyülését és tisztulását is.”¹⁹ Továbbá pedig a Skót Szabad Egyház zsidómissziói bizottsága felkereste Révészt abból a célból, vajon Debrecen is szeretne-e küldeni diákokat Skóciába, hiszen pesti diákok már tanultak ott. Ez a találkozás mély nyomot hagy Révészben, aki támogatta Balogh Ferenc debreceni szenior külföldi tanulmányi útját. Bár Révész számára a skót református evangélikalizmus még ismeretlen terület, mégis e hatásoknak köszönhetően jobban megismerkedik az angolszász pietizmussal, és a magyarországi új ortodoxia egyik vezéralakja lesz.²⁰

3. Balogh Ferenc, az első debreceni „skót”, Csiky közvetlen elődje

Balogh Ferenc a debreceni egyháztörténeti tanszék tanára lett 1866-ban. Id. Révész Imrének ajánlották fel ezt az állást, viszont ő inkább a tehetséges három idegen nyelvet is beszélő Baloghot ajánlotta maga helyett egy év tanítás után. Balogh Edinburghban volt, amikor váratlanul érte a tanszéki meghívás híre. Az ifjú Balogh naplójából kiderül, hogy a majd Csiky Lajost Edinburghba kiküldő tanárra hogyan hatott az otthoni és a skót keresztyén hagyomány és kegyesség. Feltételezhető, hogy a peregrinációi során tisztázódott le benne sajátos teológiája, amely igazán csak idehaza nyert véglegesebb formát 1866 után. Először Párizsban tanult, ahol nemcsak a liberális teológiával, hanem a hitvalló keresztyénséggel is megismerkedett, s ezt követték a hosszú

¹⁸ ROBERTSON, William Frederick (1864–1869): *Egyházi beszédek*. Ford. id. Révész Imre, Pest, Osterlamm K.

¹⁹ RÉVÉSZ, ifj. (1926), 153.

²⁰ Vö.: i. m., 151 kk.

londoni és a skót fővárosi tanulmányi útjai, ahol betekintést nyerhetett a sajátos viktoriánus angolszász protestantizmusba.

A skót kálvinizmussal, amint már írtam, id. Révész Imre által ismerkedik meg, mert ő tette lehetővé tanulmányi útját a skót fővárosba. A XIX. század második felében az Egyesült Királyságban zajló gyors iparosodás miatt munkások tömege telepedik le a nagyvárosokba.²¹ Ez az új társadalmi helyzet kiváló lehetőséget adott az evangélium terjesztése számára. Ekkor lendülnek fel a máig is ismert KIE (Young Men's Christian Association), vasárnapi iskolai mozgalom (Sunday School Movement), kékkereszt-mozgalom (Blue Cross),²² Üdvhadsereg (Salvation Army), irodalmi társaságok, diákegyletek, amelyek mind-mind bizonyosságot tettek példaértékű szolgálatuk által az önfeláldozó keresztyénségről.²³ Ezek az élmények mély hatást gyakoroltak a fiatal Baloghra, aki életében először volt tanúja a skót református családokban tartandó reggeli és esti áhítatoknak is.

Naplóbejegyzéseiből érződik,²⁴ hogy ekkor mennyire távol állt az otthonról hozott lelkisége a skót evangéliumi mozgalomtól. Skóciában viszont, a majdani új ortodoxia alakja, még mestere, id. Révész Imre által kedvelt racionalista-közvetítő teológia talaján áll. Majd később pedig egyre inkább tetten érhető lesz nála, hogy az evangélium alapján álló teológia, azaz a hagyományos teológia felé kezd tájékozódni inkább. Skóciában a Zsidó-misszió Bizottság elnökének gyülekezetébe jár, a St. Luke's templomba, ahol Alexander Moody-Stuart igehirdetéseit hallgatja, aki óriási hatással bír teológiai gondolkodására.

Balogh lelki életét teljesen átformálta a skóciai tanulmányi útja,²⁵ viszont, amint már említettem, mindez úgy történt, hogy nem feledkezett meg az itthon szerzett vallásos tapasztalatairól. Hatott rá mindvégig nagyanyja kegyessége, id. Révész Imre racionalitása, valamilyen szinten a liberális teológia is, végül pedig a skót református kegyesség. Az ott szerzett gyakorlati keresztyénség tapasztalataiból egész életében merít lelki táplálékot.²⁶

²¹ Mint később Magyarországon is.

²² Alkoholistákkal foglalkozó mentőmisszió.

²³ WALLS, Andrew F. (1993): Missions, In: *Dictionary of Scottish Church History and Theology*. Edinburgh, T. & T. Clark, 567–594.

²⁴ BALOGH Ferenc (1865): *Edinburghi Napló*. 52 (1865. tavaszéle. 20. hétfő), DE kéziratár, Ms. 28/3.

²⁵ Majdnem fél évet töltött ott: 1865.03.01. és 1865.08.18 között.

²⁶ Vö.: MOODY-STUART, A. (1872): Hungarian and Bohemian Bursaries, In: *Free Church of Scotland Missionary Records*. 10(118): 93–95. 93.

Itt már tisztán látszik, hogy Balogh mennyire hálás Edinburghban eltöltött hónapja-
iért. Abban reménykedik, hogy az otthoni diákok minél nagyobb számban élnek a nemrég
megalapított skót ösztöndíjalap által felkínált lehetőségekkel, és az ott szerzett tapasztalataikat
megpróbálják gyakorlatba ültetni itthon. Nemsokára meg is találja azt az embert, aki az ott-
honi új ortodoxia zászlóját tovább viszi skót közvetítéssel. Csiky tíz évvel Balogh után kerül
a skót fővárosba, és az ott szerzett tapasztalatait kamatoztatja itthon, viszont nem kritikátla-
nul. De mielőtt erre kitérnék, hadd említsék egy pár szót dolgozatom névadója életéről.

4. Csiky Lajos élete

Csiky Lajos 1852. augusztus 5-én látta meg a napvilágot Kenderesen, egy székely
származású nemesi családban. Nagykőrösön s Ráckeven kezdte tanulmányait, és Buda-
pesten meg Kecskeméten jár gimnáziumba. 1867-ben kerül Debrecenbe, és ott is szerez
teológiai diplomát. Tanulmányai elvégzése után (1873) a Tisza családhoz kerül nevelő-
ként, de mindeközben segédlelkészként is szolgál. 1875 és 1877 között Edinburghban
tanul a skót szabad egyház támogatásából, Balogh Ferencnek köszönhetően. A következő
tanévet Bázelen tölti,²⁷ ahol megismerkedik a svájci és németországi egyházi élettel,
missziói lelkülettel és gyakorlati teológiai szemlélettel.²⁸ Peregrinációja után hazatért, s a
Debreceni Teológiai Akadémia alkalmazottjaként dolgozott. 1878-79-ben gyakorlati se-
gédtanár volt, 1881-ben pedig angolt tanított. Professzori tisztségét az 1881-82-es tanév
elején kezdte, illetve 1914-ig végezte,²⁹ és 1884-ben szentelték lelkésszé.

1885-86-ban a heti *Debreceni Protestáns Lap* társszerkesztője, 1887 és 1892 között
felelős szerkesztője, s 1893-ban egyik szerkesztője. 1889 és 1921 között a *Magyar Protes-
táns Irodalmi Társaság* választmányi tagja, s főleg a *Protestáns Szemlében* publikálja írásait.³⁰
Ebben az időben Debrecenben börtönlelkész (1891–1909), s megalapítja a debreceni

²⁷ Balogh Ferencsel folytatott levelezései megtalálhatók a Tiszántúli Református Egyházkerület
Nagykönyvtárának kéziratárában. Lásd: TTRE, R1516. 32.

²⁸ CSIKY Lajos (1878): Csiky Lajos a Debreceni kollégium magántanárának hazatérése a Baseli
Egyetemről, In: *Evangeliumi Protestáns Lap*.

²⁹ BARCZA József (szerk.) (1988): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest. 247.

³⁰ ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti lexikon*. Budapest, MRE Re-
formátus Sajtóosztályának Zsinati Irodája. 128.

rabsegélyző egyletet. Munkásságáért a király 1901. augusztus 4-én Ferenc József lovagrend keresztjével tüntette ki. 1914-től nyugalomba vonul. Először Nagybányára költözik, utána Mátészalkára, ahol 1925. február 3-án visszaadja lelkét Teremtőjének.³¹

5. Csiky Skóciában és Svájcban tanul

Amint már említettem, Balogh Ferenc volt az első magyar debreceni református teológus, akinek lehetősége adódott Edinburghban tanulni. Őt követte tíz évre rá Csiky Lajos, aki 1875 őszétől másfél évig tartózkodott a skót fővárosban, mentora közbenjárásával.³² Óriási lehetőség volt ez a magyarországi reformátusság számára, mert a Skóciából hazatérő teológusok felvették itthon a harcot az uralkodó racionalizmussal és liberalizmussal. Ebben nagy szerepe volt annak az ösztöndíjnak, amely Balogh hathatós közbenjárásával indult útjára.³³

Skóciai tartózkodása alatt Csiky gyakran beszámolt az itthoniaknak írásban, amelyek megjelentek az *Evangeliumi Protestáns Lapban*.³⁴ A kint megtapasztalt angolszász református teológia hazatérése után is óriási hatással bírt teológiai látására. Bázeli ösztöndíja sem marad alább, amelyről így ír: „1877-et mondtam, mert mint bászeli egyetemi tanuló, ekkor fordultam ifjúim lelkem egész meleg érdeklődésével a belmissió kérdései felé, s kezdtem azokat tanulmányozni.”³⁵ Összegezve, elmondható, hogy a svájci és a skót tapasztalatai jelentősen hatottak teológiájára. Skóciában inkább elméleti tudásban gyarapodott, viszont Svájcban bevonták a konkrét missziós munkába.³⁶ A német pietista és az angolszász evangélikál hatás így rajta keresztül is kibontakozott Magyarországon, és Csiky, mint olyan, közvetítő volt mindkettő között.

³¹ I. m., 127.

³² Csiky ekkor alig 23 éves; lásd: SZINNYEI József (1980–1981): *Magyar írók élete és munkái*. vols 14. Budapest, Magyar könyvkiadók. II: 368–370.

³³ GAÁL Sándor (szerk.) (2004): Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása, In: *En Christo. Tanulmányok a 85 éves dr. Bütösi János tiszteletére*. Debrecen, Fábrián Nyomda. 177–186.

³⁴ Balogh Ferenc szerkesztette.

³⁵ CSIKY Lajos (1895): Néhány szó a fentebbi cikre, In: *Debreceni Protestáns Lap*. 591–592.

³⁶ I. m., 592.

Balogh Ferenchez hasonlóan, hazatérése után Csiky ösztönzi a diákokat arra, hogy éljenek a skóciai ösztöndíj lehetőségeivel, amelyről így vélekedik: „...nem lehetne-e az erők tömörítésével kieszközölni azt, hogy ifjaink közül sokan, vagy legalább – a hivatottabbak közül – többen ki, vagy elrepülhessenek a külföldi tanintézetek magasabb légkörébe?” A választ azonnal meg is kapjuk – a szerző tolla ekképpen ír erről: „Szálljanak ki, a hányan csak tehetik, a külföld tudományforrásaihoz, tanuljanak ott tudományt, életet, hitet. Javára lesz az egyházunknak. De, ha lehetne is, nem szükség, hogy nagyon sokan kimenjenek. Elég, ha a hivatottabbak mennek ki.”³⁷ Továbbá dolgozatom névadója így vélekedik erről: „sokkal többet ér az, ha saját szemeinkkel látva tudunk valamit, mintha ugyanannak ismeretére valamely közvetett úton jutunk el.”³⁸ A diákoknak meg kell ismerkedniük egy idegen kultúrával, egy másik nép szokásaival, és nem utolsó sorban az ott zajló egyházi élettel. Csak így tudják azt majd átültetni – nem kritikátlanul – a magyar egyházi életbe.

Tanári évei alatt is merít külföldi tanulmányaiból, főleg a skóciai útja alkalmából szerzett kegyességből, amelyről így ír: „Éljen, virágozzék, erejében, a lelkekre való befolyásában emelkedjék a skót egyház, a mi magyar református egyházunknak e szerető édes testvére! Sokunkat köt innen hozzája a hála; sokan vagyunk egyházunk férfii közül, kik körében tanultuk meg, mi az igazi egyháziasság s hová képes emelni az emberi nemzetet a Krisztus egyháza iránti égő szerelem.”³⁹ Ezt több mint húsz évvel peregrinációja után fogalmazza meg.⁴⁰ Külföldi tanulmányi útjai után rövid időre debreceni segédtanár lett a teológián, utána pedig az Intézet tanára 1914-ig. Teológiai gondolkodása meghatározó volt generációk számára. A következőkben vázlatosan szeretném ismertetni műveit.

³⁷ CSIKY Lajos (1886a): A külföldre menetel, In: *Debreceni Protestáns Lap*. 135.

³⁸ I. m., 135.

³⁹ CSIKY Lajos (1893): A skót szabad egyház fennállásának ötven éves jubileuma, In: *Debreceni Protestáns Lap*. 438.

⁴⁰ Vö.: https://epa.oszk.hu/01500/01515/00011/pdf/EPA01515_mediarium_2012_1-2_075-099.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.15.).

6. Hazai és külföldi hatások Csiky teológiájára

Csiky Lajos számottevő teológiai irodalmat hagyott az utókorra. A debreceni teológián imádságtant,⁴¹ egyházszertartást,⁴² lelkipásztorkodást⁴³ és egyházzónoklattant⁴⁴ tanított. Ezen témák rövid feltárására, egyfajta sajátos Csiky-féle teológiai gondolkodás értelmezésére külön kitérek dolgozatom során, amely, mint említettem, még további kutatásokra vár majd. Úgy gondolom, hogy Csiky Lajos életére és teológiai szemléletére főleg a Skóciában töltött idő gyakorolt óriási hatást, de a svájci, bázeli evangéliumi köröket, valamint esetleges későbbi holland és német hatásokat is érdemes lesz majd kikutatnom. Azonban egy alapvető bibliográfiát készítve, úgy tűnik, a skóciai hatás a meghatározóbb. Megannyi tanulmánya és könyve az ott töltött időből merít, ugyanakkor számos műve a skót teológusok életét⁴⁵ vagy az ottani gyülekezetek mindennapjait ismerteti az otthoni közönséggel.⁴⁶ Műveiből kiderül, hogy olyan témákkal foglalkozott, amelyek addig alig vagy egyáltalán nem voltak önálló tárgyak a kárpát-medencei teológiákon.⁴⁷ Műveiben főleg angolszász, német és holland teológusokra támaszkodik, viszont sosem vesz át tőlük kritikátlanul teológiai meglátásokat.

Bár komoly alapkutatásokat nem végezhettem, de eddigi kutatásaimból úgy érzékelem, hogy Csiky gyakorlati teológiájára két tényező hathatott: Balogh Ferenc teológiai látása, dogmatikai gondolkodása és példaadó kegyessége, valamint a külföldön töltött tanulmányi útján szerzett ismeretek és ismeretségek. Ez az élmény később, tanár korában is benne élt, és hasonló hatásokkal volt rá, mint mentora esetében. Éppen ezért lehetett az otthoni új ortodoxia továbbvivője Erdős József, Erőss Lajos és további Balogh Ferenc diákok után.⁴⁸ A következőkben a legfontosabb műveinek korabeli fogadtatását ecselelem.

⁴¹ CSIKY Lajos (1886b): *Imádságtan*. Debreczen.

⁴² CSIKY Lajos (1892): *Egyházszertartástan*. Debreczen.

⁴³ CSIKY Lajos (1908): *Lelkipásztorkodástan*. Budapest, Luther-Társaság kiadása.

⁴⁴ CSIKY Lajos (1914): *Egyházzónoklattan*. Nagybánya, Nánásy István Nyomása.

⁴⁵ *Blacki Stuart János élete*.

⁴⁶ CSIKY Lajos (1877): *A skót szabad egyház ismertetése*. Debreczen.

⁴⁷ Imádságtana mindmáig helytálló.

⁴⁸ KOVÁCS Ábrahám (2019): A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban 1850–1912, In: Baráth Béla Levente – Fekete Károly (szerk.): *Őrállóvá tettek: Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*. Debreczen:

7. Hosszabb terjedelmű műveinek és imádságos könyveinek korabeli fogadtatása

Amint már említettem, Csiky Lajos óriási terjedelmű teológiai irodalmat hagyott hátra. A Debreceni Református Főiskola akadémiai, pontosabban teológiai karán négy tantárgyat tanított. Tanárként az volt a célja, hogy mindegyik tantárgyhoz egy-egy nagyobb terjedelmű tankönyvet írjon, és ezzel hozzájáruljon a hazai gazdag teológiai szakirodalom bővítéséhez. A négy tankönyv az imádságtannal,⁴⁹ az egyházszertartással,⁵⁰ a lelkipásztorkodással⁵¹ és az egyházsónoklattal⁵² foglalkozott. Az alábbiakban meg szeretném vizsgálni, hogy miképpen fogadták kortárs teológus társai ezeket az alkotásokat. Az alfejezet második felében pedig kitérek négy kisebb terjedelmű, de hasonló témájú munkájának korabeli kritikájára is.

A XIX. század második felében a magyar református szakirodalom nem ismert euchetikával, azaz imádságtannal foglalkozó anyanyelvű műveket: „Magyar nyelven imádságtannal foglalkozó munka Csiky Lajosén kívül újabban egy sem jelent meg.”⁵³ Ez is jól mutatja, hogy mennyire haladó gondolkodású volt az Edinburghot és Bázelt is megjárta ösztöndíjas diák, Balogh Ferenc egyháztörténész tanítványa. Dolgozatom névadójának első nagyszabású munkája egy olyan korban látott napvilágot, amelyben a református teológus csakis idegen szakirodalom tanulmányozása során sajátíthatta el ezt a mellőzött gyakorlati teológiai tudományt,⁵⁴ annak ellenére, hogy a XVII. században

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Tiszántúli Református Egyházkerület. 17–100. Lásd még: https://epa.oszk.hu/01500/01515/00011/pdf/EPA01515_mediarium_2012_1-2_075-099.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.15.).

⁴⁹ CSIKY (1886b).

⁵⁰ CSIKY (1892).

⁵¹ CSIKY (1908).

⁵² CSIKY (1914).

⁵³ INCZE Gábor (1931–32): A magyar református imádság a XVI. és XVII. században, In: *Theologiai Szemle*. 38.

⁵⁴ A fent említett tanulmány a következő idegen nyelvű munkákat említi: VORWERK, Dietrich (1913): *Gebet und Gebetserziehung. Probleme und Praxis des Gebetslebens und ein Jahrgang Konfirmandenunterricht auf psychologischer Grundlage über das Vaterunser*, Bd. 1–2. Schwerin in Mecklb; HEILER, Friedrich (1923): *Das Gebet, eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, 5. Auflage. München; HASTINGS, James (1915): *The Christian Doctrine*

Medgyesi Pál⁵⁵ és Szilágyi Tönkö Márton⁵⁶ foglalkoztak közismert műveikben az imádságtan kérdéseivel. Csiky Lajos meríthetett volna akár tőlük is, de nem tette ezt.

Csiky tisztában volt azzal, hogy műve főleg a teológushallgatók körében hivatott betölteni egyfajta úrt, ezért nemcsak lelkész kollégáinak, hanem „különösen a hittanhallgatók használatára”⁵⁷ ajánlja alkotását. Fél évszázad múltán is úgy tekint vissza az utókor Csikynek erre az alkotására, mint „talán legértékesebb művé”-re. Ezt maga a híres Csikesz Sándor⁵⁸ professzor írta le.⁵⁹

of Prayer. Edinburgh. IV. P. Paterson; RUSSEL, D. (1920): *The Power of Prayer*. A selection of Walker Trust Essays, with a study of the essays as a religious and theological document. London; GIRGENSOHN, K. (1921): *Zwölf Reden über die christliche Religion. Ein Versuch modernen Menschen die alte Wahrheit zu verkündigen*, IV. Aufl. München, VI. Kap. Gebet; WILL, Robert (1925, 1930): *Le culte, Etuded' Histoire et de Philosophie religieuses* Tom. I–II. Strasbourg; RIEMER, Martin (1927): *Schriftauslegung und Gebet. Gütersloh*; HIRSCH, E. (1928): *Der Sinndes Gebets*, II. Aufl. Göttingen; RITTER, K. B. (1930): *Das Gebet, Schwerin* i. Mecklb; CARVER, Owen (1928): *Thou, When Thou Prayest*; SEGOND, J. (1911): *La prière, Etude de psychologie religieuse*. Paris. A múlt évszázadból valók, de megállapításaik élessége és értéke miatt méltán foglalhatnak helyet a legújabbak közt: ROBERTSON, Frigyes Vilmos (1912), *Egyházi beszédei* (Ford. Czeglédy Sándor.) I. köt. 3. beszéd: *Az imádság*, Pápa; MONRAD, D. G., übs. von MICHELSEN (1897): *Aus der Welt des Gebetes*, XI. Aufl. Gotha.

⁵⁵ Vö.: <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/166.html> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.05.01.).

⁵⁶ Vö. <https://mek.oszk.hu/01900/01911/html/index1552.html> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.05.01.).

⁵⁷ HORVÁTH Ignác (össz.) (1887): *Magyarországi könyvészet 1886-ban*. Budapest, Hornyánszky Viktor Nyomdája. XV.

⁵⁸ „Csikesz Sándor (Drávfok, 1886. jan. 8. – Debrecen, 1940. febr. 18.): ref. lelkész, egyetemi tanár. A teológiát Bp.-en és Berlinben végezte: 1911-től lelkész Kiscsányoszáron. 1922-től kollégiumi, majd 1923-tól egy.-i tanár Debrecenben. Főtitkára volt az Orsz. Református Lelkészegyesületnek s szervezte 1934-ben Bp.-en az Orsz. Református Kiállítást. 1925-ben alapította a Theológiai Szemle c. tudományos folyóiratot és szerk. haláláig, valamint 1928-tól a Theológiai Tanulmányok c. sorozatot. Számos cikke, előadása jelent meg folyóiratokban. Ezek részben összegyűjtve is megjelentek (Cs. S. Emlékkönyvek I–V., Debrecen, 1940–1944). – Szi. Kodolányi János: Süllyedő világ (Bp., 1940).” <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC02469/02797.htm> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.15.).

⁵⁹ CSIKESZ Sándor (1933–1934): A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői, In: *Theológiai Szemle*. 211.

A könyv egyetlen korabeli ismertetése is kiemeli, hogy a magyar teológiai szakirodalomban a fiatal teológiai tanár műve úttörő jellegű.

„Nemcsak sajtóságos, de valóban meglepő tény az, hogy bár az imádkozás a magános s a közistenítészetnek is lényeges alkatrésze, még eddig az egyházi irodalomban tudtunkkal nem jelent meg egy oly önálló mű, mely nem magát az imádkozást, de ennek segédeszközét, az imádságot tette volna részletes s önálló tanulmány tárgyává. Nem jelent meg még oly mű, mely az imádságra, mint az egyházi szónoklatnak egy különálló ágára terjesztette volna ki figyelmét.”⁶⁰

Amint láthatjuk, Csiky első nagy terjedelmű művét méltatták kortársai, mert nemcsak *hézagpótló* volt, hanem *feltűnő jelenség* is.⁶¹

Csiky Lajos második hosszabb terjedelmű műve, amelyben egyházszertartástanát tárgyalja, 1896-ban jelent meg. Ekkor már hosszú évek óta tanítja a gyakorlati teológiát. A mű elméleti része a szerző bevallása szerint „van Ossterzee utrechti tanár műve után készült”,⁶² akitől egyes részeket szó szerint átvesz.⁶³ Bár munkája átdolgozás, mégis lényeges kiemelni azt, hogy a magyar teológiai irodalomban 1870 óta nem jelent meg ilyen jellegű mű. A 26 évvel korábban kinyomtatott munkát tanszéki elődje, Tóth Mihály írta és ez *Egyházszertartárstan* címmel jelent meg.⁶⁴

Ez a műve, hasonlóan az előzőhöz, újítást jelentett a „rendkívül szegény practica theologiai irodalmunkban”.⁶⁵ Az ismeretlen recenziens szerint, annak ellenére, hogy egy holland tanár munkájára támaszkodik „magyar vonatkozású tárgyaknál megtartja önállóságát és saját tudásának és tapasztalatainak kincseit tárja elének.”⁶⁶ De nem mindenki állt így az új munkához.

Lévay Lajos ugyancsak a *Sárospataki Lapok*ban, később megjelentetett könyvismertetésében baráti hangon bírálja Csiky Lajost azért, mert egyes részeket szó szerint átvett van Ossterzee munkájából, de ugyanakkor belátja, hogy hazai vonatkozásban nehéz

⁶⁰ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 29(1886), 8. 238–242.

⁶¹ *Op. cit.*, 6. 184.

⁶² Könyvismertetés (1892): *Sárospataki Lapok*. 27. 612.

⁶³ [szerző nélkül] Könyvismertetés (1892): *PEIL*. 29. 428.

⁶⁴ *I. m.*, 428.

⁶⁵ *Uo.*, 428.

⁶⁶ *I. m.*, 429.

lenne egy ilyen jellegű művet írni úgy, hogy csakis magyar forrásokból merít valaki.⁶⁷ Mások viszont ennyire sem kritikusak a művel szemben: „Tárgyalási módja egyszerű és természetes; minden szertartásnál gondosan kiemeli a történeti és hittani alapot, a miért könyve nem száraz, sőt bizonyos élénkséggel és szemléltető erővel bír. Irálya egyszerű, bár néhol kissé terjengős.”⁶⁸ Sárospatakon is a nyelvezetét dicsérik: „Az anyag feldolgozása és szerkezet tekintetében mind a két művecske jól megállja helyét; ám – a dolog természete magyarázza – a tudományos és szaknyelv harmóniája miatt egyik sem könnyű olvasmány.”⁶⁹ Ezen bírálatok szerint Csiky műve elég pozitív visszhangot váltott ki a szakmai berkekben.

Magyar vonatkozásban legközelebb 1913-ban jelent meg ilyen jellegű szakirodalmi mű,⁷⁰ viszont sokatmondó Csiky alkotásáról Csikesz Sándor 1934-ben megfogalmazott véleménye, aki szerint a liturgia terén Csiky „művének nincs követője.”⁷¹ Csiky Lajosnak a fentebb tárgyalt alkotásáról is hasonlóan elmondható, hogy újítást hozott a kortárs magyar protestantizmus számára. Noha egyes hangok nem örültek annak, hogy holland forrásból merítette könyve elméleti részét, mégis belátták, hogy szükség volt egy ilyenfajta egyetemi jegyzet kiadására, mert több mint 20 éve senki sem írt hosszabb terjedelmű munkát liturgiából magyarul.

Harmadik idevágó munkája 1908-ban jelent meg. Egy évvel azelőtt dr. Keller Zoltán adományából a Luther-Társaság pályázatot hirdetett „a hívek lelkipásztori gondviseléséről szóló nagyobb munkára.”⁷² Csiky Lajos *Lelkipásztorkodástan* c. alkotásával meg is nyerte azt. Egy ilyen pályázatkíírás után mondanom sem kell, hogy ez a mű is, mint az előző kettő, „régén érzett hiányt igyekezett pótolni”.⁷³ Ez azért komoly elismerés volt. Réz László⁷⁴ szerint a műnek egyetlen hiánya van: Csiky keveset foglalkozik benne

⁶⁷ [szerző nélkül] Könyvismertetés (1897): *PEIL*. 38. 570.

⁶⁸ I. m., 30. 475.

⁶⁹ *Sárospataki Lapok*. 16(1897), 52. 897.

⁷⁰ *Dunántúli Protestáns Lap*. 24(1913). 184.

⁷¹ CSIKESZ Sándor (1933–34): A magyar református theológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői, In: *Theológiai Szemle*. 5–6. 208.

⁷² *PEIL*. 29(1907). 459.

⁷³ *Sárospataki Református Lapok*. 15(1908). 151.

⁷⁴ Református lelkész, Réz Dániel és Tóth Erzsébet iparos szülők fia, született 1867. szept. 5-én Sátoraljaújhelyen (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Vö.:

a lelkipásztorkodástan történeti részével. Ugyanakkor az ötödik fejezetet (a lelkipásztori hivatal és a lelkipásztorkodás szükséges volta) teljes mértékben kiiktatná a könyvből, s ehelyett inkább a protestáns lelkési közjog állásról értekezett volna Csiky helyett.⁷⁵ Végül pedig megjegyzi, hogy a könyv szerkezete nem a *legszerencésebb*, mert Csiky többször is kénytelen elmondani, hogy mi a célja munkájának.⁷⁶ Egy másik, érdekes módon nem református lelkészként szolgáló kritikus, Gesztelyi Nagy László,⁷⁷ kihangsúlyozza, hogy Csiky „szintén tárgyalja a szociális és gazdasági kérdést, és azt mondja, hogy minden lelkipásztornak foglalkoznia kell ezekkel.”⁷⁸ Az idézett tanulmány témája a lelkipásztorok feladatai az első világháború után. Csiky *Lelkipásztorkodástana* ekkor már 10 éves, s egy teljesen más társadalompolitikai kor szülöttje, de ennek ellenére még mindig forrásként szolgál kortársainak.

Utolsó számottevő műve 1914-ben született *Egyházzsónoklattan* címmel. Csiky ekkor már 35 éve teológia tanár, éppen ezért egyik kritikusa szerint „érett gyümölcs lehetne... de nem az”.⁷⁹ Csiky ebben a műben is a fent említett holland tanár, Oosterzee munkásságára támaszkodik, főleg ami az alkotás elméleti részét illeti. A könyvismertető azt is megjegyzi, hogy Csiky helytelenül használja a *tárgyi homiletika* megnevezést, amit Schweizertől kölcsönöz, mert annak a magyar megfelelője *anyag (materiális) homiletika* lenne. A kritikus szerint az is nagy tévedése Csiky Lajosnak, hogy a beszéd alkotórészeit ugyanebben a fejezetben tárgyalja, noha ezek már az alaki homiletikához tartoznak. Következtetésképpen a kritikus megjegyzi: „Szóval a mű rendszere, beosztása, terminológiája a mellett, hogy helytelen, még konfuzus is. Mint tankönyv tarthatatlan, mint anyag és adathalmaz és mint olvasmány haszonnal forgatható azok által, a kik az igehirdetés egyes kérdései iránt közelebbről érdeklődnek.”⁸⁰

<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/r/r21645.htm> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.18.).

⁷⁵ *Sárospataki Református Lapok*. 15(1908). 151–152.

⁷⁶ Uo., 165.

⁷⁷ Közgazdász, politikus. Vö.: <http://nevpon.hu/view/9214> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.15.).

⁷⁸ *Protestáns Szemle*. 1917. 400.

⁷⁹ *Sárospataki Református Lapok*. 24(1914). 204.

⁸⁰ I. m., 204.

Ravasz László 1915-ben megjelent munkájában⁸¹ „méltatlanul bánt el”⁸² Csiky homiletikájával: „Ebben az évben (1914) jelent meg Csiky Lajos *Egyházzónoklattana* is a Tiszántúli Egyházi Értekezlet kiadásában. Szerző Oosterzeet fordította le s az alaki részben innen-onnan kipótolgatta. Nem mélységeket keres, hanem kuriózumokat gyűjt. A végső elvi kérdésekben tájékozatlan, történeti ismeretei fogyatékosak, s inkább ipari, mint tudományos értéke nagy.”⁸³ Pár oldallal tovább pedig ezt írja Ravasz: „A kátémagyarázatról kell még egy pár szót szólnunk, melyet bizonyos körök nálunk általánossá próbálnak tenni, gyakorlatilag a konvent intézkedéseiben, elméletileg a Csiky Lajos homiletikájában (amelyben szó szerint le van fordítva mindaz, amit van Oosterzee i. m. 315–19. lapjain e kérdéssel elmond).”⁸⁴ S ugyanebben a hangnemben ezt is megjegyzi Csiky művéről: „Csiky Lajos *Egyházzónoklattana* (Nagybánya, 1914) előszavában szerényen megállapítja, hogy »kellő indokolás mellett s a szabad szövegválasztás református elvének föltétlen fenntartásával« ő vetette oda legelőször »a tudományos református homiletikai irodalom tengervízének tükrére az egyházi év és perikópák ismeretének, elveink szerint való használatának tanát«. Megállapítjuk, hogy Schweizer Sándor ezt 66 évvel ezelőtt megcselekedte.”⁸⁵

Csikesz Sándor későbbi gyakorlati teológiai professzor szerint, aki Csiky utóda lett, Ravasz László úgy teszi mindezeket a megjegyzéseket, hogy ő maga sem tud semmi eredetit felmutatni terjedelmes opusában:

„Homiletika terén Ravasz Lászlónak a Parochiális Könyvtárban megjelent műve egyszerre elhomályosította az aránylag elég gazdag magyar református homiletikai tudományos irodalmat. A régibb irodalomból az egy évszázaddal azelőtt megjelent Tóth Ferenc-féle homiletika tanulmányozása azért érdekes, hogy világosan láthassuk a formális homiletika egy helyben forgását és túl lassú fejlődését, melyet Ravasz műve sem tud levetkezni, csak mélyebb filozófiai alapvetés, ragyogóbb stílus, szélesebb perspektíva által feledtet. Idb. Mitrovics Gyula, Kovács Albert homiletikáiban mindig található érdekesség. Ugyanez mondható a Csiky Lajos által épségben hagyott Oosterzee-részletekről.”⁸⁶

⁸¹ RAVASZ László (1915): *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*. Pápa.

⁸² *Sárospataki Református Lapok*. 48(1916). 368.

⁸³ RAVASZ (1915), 238.

⁸⁴ I. m., 365.

⁸⁵ I. m., 366.

⁸⁶ CSIKESZ (1933–34), 1–3. 208.

Említett alkotása (*Imádságtan*) mellett Csiky megjelentetett még négy kisebb művet, melyek különböző alkalmakra elmondott imádságokat tartalmaznak. A *Hit, remény és szeretet könyve*⁸⁷ egyes szerzők szerint óriási sikernek örvendett: „olyan imádságos könyv[et], a mely a Szikszay-féle *Keresztyén tanítások* mellett a legelterjedtebb magyar kálvinista áhítatosági könyv”.⁸⁸ A könyv egyetlen recenziója hasonló hangvételű: „Nyelvezete, mint azt maga is beismeri, egyszerű. A csillogó beszédet kerüli. Megragadó képekkel felöltő hasonlatokkal valóban alig-alig találkozunk pár helyen. Imáit a nép egyszerű gyermekeinek szánta, úgy hogy megértheti azokat még a gyermek is. Ez egyfelől érdem, de másfelől vannak oly képek s hasonlatok, melyek nyelvezetét egyszerűsége mellett is vonzóbbá tehetnék volna. Fűszerezhetette volna bibliából vett képekkel.”⁸⁹ Ez a kritikus egyetlen negatív észrevétele a műről, amelynek ismertetését így fejezi be:

„Bizony ideje is volt már, hogy Hornyánszky nyomdájából ily munka is kerüljön ki, mert egy idő óta özönmódra árasztotta el a népet oly fércművekkel, melyeket a rajongó nazarénusok mint mérges magvat hintettek népünk közé. Ámulunk és bámultunk, hogy az olyan kósza vándortérítők a Hornyánszky nyomdájából dobtak világgá a nép igazi hitét megrendítő téveszméket. Vajha a vallásos iratokat terjesztő társulat ezentúl ily magvas és értékes művek kibocsátásával igyekeznék az igazi vallásosságot terjeszteni, minő Csiky L[ajos] imádságos könyve.”⁹⁰

A protestáns teológiai irodalom számos olyan alkotást ismer, amelyet a nők lelki életének a gyarapítására írtak. Csiky megjelentette ebben a témában *Az imádkozó nő*⁹¹ című munkáját. A könyv nem örvendett akkora sikernek, mint témabeli elődje. A könyv ismeretője őszintén megvallja, hogy „*Az imádkozó nő* nem elégít ki minden tekintetben.”⁹² Úgy tűnik, Csiky képtelen volt a műfaj magaslatára emelkedni ebben a művében: „Magokon az imádságokon kevésbé látszik meg a nők pszichológiájának különös tanulmányozása. A külső életviszonyok a női élet szükségéi szerint vannak összeválogatva, de a lelki világnak azt a sajátosságát, a nők amaz érzelmvilágát, a mely ezt az imádság-gyűjteményt speciális női imakönyvvé tehetné, szerző nem tudja elég jellegzetesen kidomborítani. Hiányzik

⁸⁷ CSIKY Lajos (1884): *Hit, remény és szeretet könyve*. Budapest.

⁸⁸ *PEIL*. 50(1900). 789.

⁸⁹ I. m., 14(1884). 427.

⁹⁰ I. m., 14(1884). 432.

⁹¹ CSIKY Lajos (1900): *Az imádkozó nő*. Budapest.

⁹² *PEIL*. 50(1900). 789.

könyvből a nőies szellem, báj és gyöngédség igazi himpora.”⁹³ Annak ellenére, hogy „Csiky női imádságos könyve nem éri föl a Tompa-, Székács-, Dobos- vagy Szász Károly-féle női imakönyvek színvonalát; ezeknek az értékét és mértékét nem üti meg”, a kritikus mégis belátja, hogy ez az alkotás hasznos lehet olyan nő számára, „aki a helyesen okoskodó, inkább oktató, mint érzelmes, inkább áradozó, mint tömör imádkozási módot szereti: a Csiky imakönyvét esetleg még értékesebbnek fogja találni, mint én.”⁹⁴

Csiky 1906-ban megjelent könyvét, *Köznapi imádságok*,⁹⁵ Keresztesi Samu⁹⁶ ismertette:

„Csiky is bizonyára egyike azoknak, a kik gondolataikat szép szavakban képesek kifejezni, a kik egy-egy gondolatról, vagy igazságról hosszabb, vagy rövidebb elmélkedést is tudnak készíteni; de imádkozni, igazán, mélyen, hittel és alázattal csak kevés lélek képes. Az ember mindent inkább ráérőszakolhat magára, mint az imádkozást. Imádkozni csak az tud, a kit az Isten kegyelme az imádkozás lelkével megáld, s ez a lélek szól imádságának minden szavából. Ezt a lelket nem találok én Csiky könyvében. Ha itt ott megcsillan is e lélek egyik és másik imájában, de általában nem a Krisztus lelkével telített imádságok, hanem inkább egy imádságokat írni akaró lélek gondolatai azok.”⁹⁷

A kritikus azt is megjegyzi, hogy Csiky túl hosszú mondatokat használ, s szerinte képtelen így imádkozni egy átlagember.⁹⁸ A könyv egyetlen kiadást látott. Ez is bizonyítja, hogy összehasonlíthatatlan Csiky sikerkönyvével ebben a témában.

Az imént említett művet a *Vasárnapi és ünnepi imádságok*⁹⁹ követte 1907-ben. Ezt a könyvet Csiky az istentiszteletek gazdagítására szánta, viszont a korabeli fogadtatásából adódóan úgy tűnik, hogy nem érte el célját: „Sajnálattal kell konstatálnom, hogy Csiky imakönyvének első része, mely 20–20 vasárnap reggeli elő- és utóimát, 12–12 délutáni elő- és utóimát tartalmaz, liturgikai szempontból nem mondható sikerültnek. Nem mondom, hogy magukba véve nem jó imák, de az a prédikátor, aki kívánatosnak tartja azt, hogy az általa elmondott imák összhangban álljanak egyházi beszédeivel, csak átdolgozva használhatja azokat.”¹⁰⁰

⁹³ I. m., 789.

⁹⁴ I. m., 790.

⁹⁵ CSIKY Lajos (1906): *Köznapi imádságok*. Debrecen.

⁹⁶ Nem találtam róla adatot.

⁹⁷ *PEIL*. 7(1907). 105.

⁹⁸ I. m., 105.

⁹⁹ CSIKY Lajos (1907): *Vasárnapi és ünnepi imádságok*. Debrecen.

¹⁰⁰ *Sárospataki Református Lapok*. 12(1908). 121.

A kritikus azért tud jót is mondani a munkáról. Mint írja, a munkának megvan a maga helye a protestáns imairadalomban: „Ezen elvi kifogásom után azonban teljes elismeréssel adózom a könyv további részében foglalt imák iránt; kívánatos rövidséggel, mesterkéletlen egyszerűséggel szerkesztett, igazi keresztyén lélekből fakadt buzgó szép imák ezek, a gyermeki bizalom meghitt hangján intézve az édes Atyához, a mindenség hatalmas Urához, a mi Istenünkhöz, akit Jézus jelentett ki az emberiség előtt.”¹⁰¹

Csiky Lajos *Imádságtana*, *Egyházzertartárestana* és *Lelkipásztorkodárestana* számottevő sikernek örvendtek, mert újítást jelentettek a magyar gyakorlati teológiai szakirodalom terén. Viszont *Egyházzszónoklattana*, utolsó nagyobb terjedelmű műve, nem bizonyult ennyire sikeresnek, legalábbis a kritikusai szerint. Érdekes megállapítani, hogy a megvizsgált kisebb terjedelmű művei egy hasonló ívet írnak le. *A hit, remény és szeretet könyve* óriási sikernek örvendett, viszont *Az imádkozó nő*, a *Köznapi imádságok* és a *Vasárnapi és ünnepi imádságok* című munkái sosem érték utol az első népszerűségét. Ebben a munkámban nem térek ki részletesen ezen okok feltárására, de lehetséges, hogy további kutatásom során megtalálom azokat a tényezőket, amelyek befolyásolták Csiky alkotói képességeinek a feltételezett hanyatlását.

Felhasznált irodalom

- BALOGH Ferenc (1864): Londoni Napló (1864. őszutó. 20. vasárnap). DE kéziratár. (1865): Edinburghi Napló. 52 (1865. tavaszé. 20. hétfő), DE kéziratár.
- BARCZA József (szerk.) (1988): A Debreceni Református Kollégium története. Budapest.
- BARTH, Karl (1972): Protestant Theology in the Nineteenth Century. Its Background and History. London, SCM Press.
- CSIKY Lajos: (1878): Csiky Lajos a Debreceni kollégium magántanárnak hazatérése a Baseli Egyetemről. In: Evangéliumi Protestáns Lap.
- (1886a): A külföldre menetel, In: Debreceni Protestáns Lap.
- (1886b): Imádságtan (Euchetica). Debrecen.
- (1892): Egyházzertartárestan. Debrecen.
- (1893): A skót szabad egyház fennállásának ötven éves jubileuma, In: Debreceni Protestáns Lap.
- (1895): Néhány szó a fentebbi cikre, In: Debreceni Protestáns Lap.
- (1908): Lelkipásztorkodárestan. Budapest, Luther-Társaság kiadása.
- GAÁL Sándor (szerk.) (2004): En Christo. Tanulmányok a 85 éves dr. Bütösi János tiszteletére. Debrecen, Fábíán Nyomda.

¹⁰¹ I. m., 121.

- KONCZ Sándor (1942): Hit és vallás: A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, Csuka Nyomda.
- KOVÁCS Ábrahám (2011): Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Budapest, L'Harmattan.
- (2019): A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban 1850–1912, In: Baráth, Béla Levente; Fekete, Károly (szerk.): Őrállóvá tettek: Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Tiszántúli Református Egyházkerület.
- LUKÁCS Olga (2014): A teológiai liberalizmus és hatása az erdélyi 19. századi református gondolkodásra, in: *Studia Universitatis Babeş Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, Cluj-Napoca, 2014.1/2. 41–73.
- MOODY-STUART, Alexander (1872): Hungarian and Bohemian Bursaries, In: *Free Church of Scotland Missionary Records*. 10(118).
- Nagy Sándor (1940): A Debreceni Kollégium, mint egységes intézmény az Egyetem kiválásáig. Debrecen.
- NIGG, Walter (1937), *Geschichte der religiösen Liberalismus. Entstehung, Blütezeit, Ausklang*. Zürich, Niehans.
- PÜSÖK Sarolta (2020): To Serve with Words, Letters and Deeds - The First Stage of the Református Család (Reformed Family) Magazine's Publication (1929-1944)– In: *Studia Univ. Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica, Kolozsvár/Cluj-Napoca -Ro, Nr.2., 107-126*. DOI: 10.24193/subbtref.65.2.06
- RÉVÉSZ Imre, id. (1909): Kálvin élete. Szerk. Balogh Ferenc, 3 kiadás Debrecen, Hegedűs és Sándor.
- Révész Imre, ifj. (1926): Révész Imre élete 1826–1881. Debrecen, Debreceni Református Egyházközség Presbitériuma.
- Robertson, William Frederick (1864–1869): *Egyházi beszédek*. Ford. id. Révész Imre. Pest, Osterlamm K.
- SZATMÁRI Judit: A magyarországi protestáns egyházak az önkényuralom éveiben.
<http://mek.niif.hu/02000/02082/html/szatmari.htm> (utolsó megtekintés dátuma: 2019.08.21).
- SZINNYEI József (1980–1981): *Magyar írók élete és munkái*. vols 14. Budapest, Magyar könyvkiadók.
- WALLS, Andrew F. (1993): Missions, In: Cameron, Nigel M. de S. (szerk.): *Dictionary of Scottish Church History and Theology*. Edinburgh, T. & T. Clark.
- ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti lexikon*. Budapest, MRE Református Sajtóosztályának Zsinati Irodája.
https://epa.oszk.hu/01500/01515/00011/pdf/EPA01515_mediarium_2012_1-2_075-099.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.14.).
https://epa.oszk.hu/01500/01515/00011/pdf/EPA01515_mediarium_2012_1-2_075-099.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.18.).
https://epa.oszk.hu/01500/01515/00011/pdf/EPA01515_mediarium_2012_1-2_075-099.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.15.).
<https://mek.oszk.hu/01900/01911/html/index1552.html> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.05.01.).
<https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/166.html> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.05.01.).